

Ναυπλιακά Ανάλεκτα

ΙΧ

Τῆς Βενετιᾶς τ' Ἀνάπλι
300 χρόνια από το τέλος μιας εποχής
1715-2015

Επιστημονικό Συμπόσιο
Ναύπλιο, 9-11 Οκτωβρίου 2015

ΠΡΑΚΤΙΚΑ

Επιστημονική επιμέλεια
Ευτυχία Δ. Λιάτα

ΔΗΜΟΣ ΝΑΥΠΛΙΕΩΝ
ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ «ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΣ»

ΝΑΥΠΛΙΟ 2017

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΠΑΝΟΠΟΥΛΟΥ

ΤΟ *TERRITORIO* ΤΟΥ ΝΑΥΠΛΙΟΥ:
Η ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ ΤΩΝ ΑΓΡΟΤΙΚΩΝ ΚΑΙ ΤΩΝ ΦΥΣΙΚΩΝ ΠΟΡΩΝ
(ΤΕΛΗ 17ΟΥ – ΑΡΧΕΣ 18ΟΥ ΑΙ.)

Ύστερα από μακροχρόνια οθωμανική κατοχή, η Πελοπόννησος καταλήφθηκε από τους Βενετούς με τρεις διαδοχικές εκστρατείες του αρχιστράτηγου Francesco Morosini για διάστημα περίπου 30 ετών.¹ Παρότι βραχύχρονη, πρόκειται για σημαντική εποχή, καθώς οι Βενετοί προσπάθησαν να οργανώσουν τη διοίκηση, να αυξήσουν τους οικονομικούς δείκτες, να ανασυγκροτήσουν τους ήδη υπάρχοντες κοινωνικούς θεσμούς και να εισαγάγουν νέους. Η νέα διακυβέρνηση υπαγορεύτηκε από τα πολιτικοοικονομικά αιτήματα της Βενετίας κατά τη συγκεκριμένη περίοδο, ενώ εμφανής ήταν ο ρόλος του οθωμανικού παρελθόντος. Το *Regno di Morea*, λίγο χρονικό διάστημα μετά την κατάληψή του, διαιρέθηκε σε τέσσερις διοικητικές περιφέρειες (*province*): της Ρωμανίας (*Romania*), της Μεσσηνίας (*Messenia*), της Αχαΐας (*Achaia*) και της Λακωνίας (*Laconia*). Τις διοικητικές περιφέρειες συγκροτούσαν μικρότερες διοικητικές ενότητες, τα διαμερίσματα (*territorii*), που σε ολόκληρη την Πελοπόννησο έφθαναν τα 24. Η διοικητική περιφέρεια της Ρωμανίας, ειδικότερα, είχε διαιρεθεί σε πέντε διαμερίσματα (*territorii*): του Ναυπλίου (*Napoli di Romania*), της Κορίνθου (*Corinto*), της Τρίπολης (*Tripolizza*), του Άργους (*Argos*) και του Αγίου Πέτρου της Τσακωνίας (*San Pietro di Zacugna*).

Εκτός από τα παραπάνω διαμερίσματα, η επαρχία της Ρωμανίας περιλάμβανε δύο υποδιαίρεσεις (*giurisdizioni*): του Θερμησίου (σημ. Ερμιονίδα) και του Πόρου (εκτεινόταν στον παράκτιο χώρο μεταξύ Σοφικού και ακρωτήριου Σκύλαιου, περιλαμβάνοντας και τα Μέθανα). Χρειάζεται να υπογραμμιστεί

1. Με την αρμάδα στο Μοριά 1684-1687. Ανέκδοτο ημερολόγιο με σχέδια, εισαγωγή – επιμέλεια Ευτυχία Δ. Λιάτα, μεταγραφή κειμένου Κ. Γ. Τσικνάκης, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών / Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών – Ολκός, Αθήνα 1998, σ. 42, 92-93, 96, 98-99. Επίσης, βλ. Ευτυχία Δ. Λιάτα, *Το Ναύπλιο και η ενδοχώρα του από τον 17ο στον 18ο αι. Οικιστικά μεγέθη και κατανομή της γης*, Κέντρον Ερεύνης του Μεσαιωνικού και Νέου Ελληνισμού / Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 2002, σ. 15-16 υποσ. 2· Eric Guillaume Luc Pinzelli, *Venise et la Morée. Du triomphe à la désillusion (1684-1718)*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Université de Provence, Aix-Marseille I, 2003, τ. 1, σ. 132-143.

ότι ανάλογος διαχωρισμός δεν υφίστατο σε άλλα διαμερίσματα της Πελοποννήσου. Η υποδιαίρεση του Πόρου (*Porto Porro* ή *Cato Nacagé*) ήταν εξαρτημένη από το διαμέρισμα της Κορίνθου, ενώ εκείνη του Θερμησίου (*Termis*) ανήκε στο υπό μελέτη διαμέρισμα του Ναυπλίου. Έχει ήδη καταδειχθεί ότι η συγκεκριμένη διοικητική κατάτμηση της αργολικής χερσονήσου αντέγραφε την προηγηθείσα οθωμανική διαίρεση,² γεγονός που αποδεικνύεται και από την ονομασία της υποδιαίρεσης του Πόρου ως *Cato Nacagé* στα βενετικά έγγραφα.³ Μια δεύτερη ασάφεια παρατηρείται ανάμεσα στα διαμερίσματα του Άργους και του Ναυπλίου, καθώς κατά την απογραφή του 1700 τα χωριά που βρίσκονταν στην περιοχή απέναντι από το Ναύπλιο, στο Κιβέρι, είχαν ενταχθεί στο διαμέρισμα του Ναυπλίου, ενώ στο κτηματολόγιο του Άργους του 1700 και σε απογραφή του 1704 καταγράφονται σε εκείνο του Άργους, συνιστώντας εξαίρεση στην εδαφική συνέχεια που είχαν καθιερώσει οι Βενετοί στη διοικητική οργάνωση.⁴ Είναι γνωστό ότι το τμήμα αυτό του Κιβερίου (σημ. Μύλοι) αποτελούσε εξάρτημα του Ναυπλίου την εποχή της πρώτης βενετοκρατίας⁵ και θα δεχθούμε με ασφάλεια και την ερμηνεία του Β. Παναγιωτόπουλου ότι στην πλούσια σε πηγές περιοχή υπήρχε σημαντικός αριθμός αλευρόμυλων, απαραίτητων για τον επισιτισμό του Ναυπλίου, καθώς και τη διαπίστωσή του ότι η θάλασσα στην περίπτωση αυτή μάλλον ένωνε τις δύο πλευρές του κόλπου παρά τις χώριζε.⁶

Εάν η διοικητική οριοθέτηση του τερριτορίου του Ναυπλίου ήταν το αποτέλεσμα των γεωγραφικών καταναγκασμών, των ιστορικών πραγματικοτήτων, όπως αυτές είχαν διαμορφωθεί από τον 13ο αι. και ύστερα, και των οικονομι-

2. Sirlol Anne Davies, *The Fiscal System of the Venetian Peloponnese: The Province of Romania 1688-1715*, ανέκδοτη διδακτορική διατριβή, Birmingham 1996, σ. 25, 26, 36.

3. Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, Τμήμα Χειρογράφων και Ομοιοτύπων (στο εξής: Ε.Β.Ε. / Τ.Χ.Ο.), Αρχείο Nani, 3934, φ. 129r (10 Αυγούστου 1703) και 3922A, φ. 92r-98r (χ.χ.).

4. Βασίλης Παναγιωτόπουλος, *Πληθυσμός και οικισμοί της Πελοποννήσου 13ος-18ος αιώνας*, Ιστορικό Αρχείο / Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα 1987 (ανατύπωση), σ. 164-166· Κωνσταντίνος Ντόκος, «Breve descrizione del Regno di Morea. Αφηγηματική ιστορική πηγή ή επίσημο βενετικό έγγραφο της Β' Βενετοκρατίας στην Πελοπόννησο;», *Εόδα και Εσπέρια* 1 (1993), σ. 103· Ευτυχία Δ. Λιάτα, *Αργεία γη. Από το τερριτόριο στο βιλαέτι (τέλη 17ου αι., αρχές 19ου αι.)*, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών, Αθήνα 2003, σ. 26, 39, σ. 42 και υποσ. 91, 111, 117.

5. Για τη διοικητική διαίρεση της περιοχής κατά την προγενέστερη από την εξεταζόμενη εποχή, βλ. Diana Gilliland Wright, «After the Serenissima and the Gran Turk Made Love: The Boundary Commissions of 1480 and 1482», *50th Anniversary of the Istanbul University International Byzantine and Ottoman Symposium (XVth Century), 30-31 May 2003*, επιμ. Sümer Atasoy, Κωνσταντινούπολη 2004, σ. 197-212.

6. Παναγιωτόπουλος, *ό.π.*, σ. 166. Πρβλ. Κωνσταντίνος Ντόκος, «Κιβέρι – Μύλοι – Σκαφιδάκυ», *Αργειακή Γη* 2 (2004), σ. 118-130.

κών δεδομένων, οι κλιματικές συνθήκες και η γεωμορφολογία του δεν υποκείνται σε αυστηρές περιοδολογήσεις. Όμως επιδρούσαν καθοριστικά στους δείκτες της αγροτικής παραγωγής και περισσότερο στους τρόπους εκμετάλλευσης του φυσικού πλούτου τής εν λόγω περιοχής. Οι Βενετοί από την αρχή της κατάκτησης διέκριναν την αγροτική-κτηνοτροφική μορφή της οικονομίας του τόπου και σχεδίαζαν την πολιτική τους με κριτήριο την εξασφάλιση αφενός της επάρκειας και αφετέρου της τόνωσης του εξωτερικού τους εμπορίου. Επεδίωξαν έτσι συστηματικά την αύξηση της αγροτικής παραγωγής και την εντατικότερη εκμετάλλευση κάθε πλουτοπαραγωγικού πόρου.⁷

Τα φυσικογεωγραφικά χαρακτηριστικά έκαναν το κλίμα του τεριτορίου ήπιο, εύκρατο και γλυκό, και στο εσωτερικό του ψυχρό. Αν και δεν εντοπίστηκαν μαρτυρίες, από τα εδαφικά και άλλα χαρακτηριστικά συνάγεται ότι στο νοτιοανατολικό τμήμα του τεριτορίου ήταν ξηρότερο σε σύγκριση με την υπόλοιπη Πελοπόννησο.⁸ Ο Marin Michiel στην Έκθεση που συνέταξε το 1689 ως γενικός προνοητής, ύστερα από την περιήγησή του σε όλη σχεδόν την Πελοπόννησο, με τίτλο «Descrizione delle strade, fiumi, siti et altro del Regno di Morea da me veduti e transitati», έγραφε ότι ο αέρας του Ναυπλίου ήταν ανθυγιεινός το καλοκαίρι εξαιτίας του έλους που περιέβαλλε το λιμάνι και επειδή βρισκόταν κάτω από το φρούριο, το οποίο δεν άφηνε την ελεύθερη διέλευση του αέρα.⁹ Την ίδια γνώμη είχε και ο γιατρός Alessandro Pini, ο οποίος σχολιάζοντας το 1703 στην «Περιγραφή» του το κλίμα ορισμένων πόλεων σημείωνε ότι στο Ναύπλιο η σύσταση της ατμόσφαιρας ήταν ανθυγιεινή, με αποτέλεσμα να εκδηλώνονται συχνά ασθένειες, έχοντας πιθανόν στο μυαλό του τον λοιμό που ενέσκηψε στη διάρκεια του πολέμου.¹⁰ Για τις κλιματολο-

7. Κωνσταντίνος Ντόκος – Γεώργιος Παναγόπουλος, *Το βενετικό κτηματολόγιο της Βοστίτσας*, Μορφωτικό Ινστιτούτο Αγροτικής Τράπεζας, Αθήνα 1993, σ. XIV.

8. Michael H. Jameson – Curtis N. Runnels – Tjeerd H. van Andel, *A Greek Countryside. The Southern Argolid from Prehistory to the Present Day*, with a Register of Sites by Curtis N. Runnels and Mark H. Munn, Stanford University Press, Στάνφορντ, Καλιφόρνια 1994, σ. 17.

9. Museo Civico Correr di Venezia (στο εξής: M.C.C.), *Miscellanea Provenienze Diverse*, busta 697c, φ. 215v. Ευχαριστώ θερμά τον συνάδελφο Β. Σιακωτό για τις πληροφορίες που μου παραχώρησε ιδιαίτερα από τη «Descrizione» του Marin Michiel.

10. Αλέξης Μ. Μάλλιαρης, *Alessandro Pini. Ανέκδοτη περιγραφή της Πελοποννήσου (1703)*, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας & Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου, Βενετία 1997, σ. 8, 33. Την ίδια άποψη είχαν εκφράσει και άλλοι αξιωματούχοι που συνόδευαν τον Morosini στην κατάληψη της χερσονήσου, βλ. Pinzelli, *ό.π.*, τ. 1, σ. 142. Για τον λοιμό βλ. Χρύσα Α. Μαλτέζου, «Στοιχεία για την πανώλη του 1687/1688 στην Πελοπόννησο», *Γ' Συμπόσιο Ιστορίας και Τέχνης: Η εκστρατεία του Morosini και το «Regno di Morea»*, επιμ. Χάρις Καλλιγά, Αθήνα 1998,

γικές συνθήκες που επικρατούσαν στην περιοχή της Ερμιονίδας, ειδικότερα, καλή πηγή αποτελούν οι επιστολές των υπεύθυνων των αλυκών του Θερμισμού. Όπως αναφέρεται στα συγκεκριμένα έγγραφα, σφοδρή κακοκαιρία σημειώθηκε το φθινόπωρο του 1699, κυρίως κατά το δεύτερο δεκαήμερο του Σεπτεμβρίου, *dal principio di questa luna*, που έβρεχε επί 12 ημέρες συνέχεια και έπνεαν δυνατοί άνεμοι *da sirocco*.¹¹ Σφοδροί άνεμοι φυσούσαν και στα τέλη του Ιουνίου του επόμενου έτους.¹² Σύμφωνα με άλλες πηγές, ακραία καιρικά φαινόμενα παρατηρήθηκαν το 1705, όταν τον Ιούλιο, εξαιτίας της παρατεταμένης ξηρασίας, καταστράφηκε η παραγωγή στα χωριά των τερριτορίων Ναυπλίου και Άργους, όπως περιέγραφαν οι κάτοικοι: *τη ζημία άπου εσταθη της παρον χρονεας απο την αβροχηά*. Στο δεύτερο, μάλιστα, η ξηρασία συνοδεύτηκε και από την επιδρομή ακρίδων (*cavalete*).¹³ Την ανομβρία ακολούθησαν πολλές βροχές το φθινόπωρο της ίδιας χρονιάς, διάρκειας τριών ημερών και δύο νυχτών, που είχαν ως αποτέλεσμα την υπερχειλίση των χειμάρρων πέρα από το σύνηθες και την παράσυρση κάθε είδους ζώων στη θάλασσα.¹⁴

Τα δύο κτηματολόγια του διαμερίσματος, *Ordinario* και *Particolare*, που έχουν μελετηθεί διεξοδικά και συγκριτικά από την Ευτυχία Λιάτα, αποτελούν σημαντικές πηγές για τη μελέτη του γεωγραφικού του αναγλύφου. Γενική περιγραφή διασώζει το *Ordinario*, όπου σημειώνεται ότι «πρόκειται για μικρής έκτασης τερριτόριο, εάν ληφθεί υπόψη ο αριθμός των χωριών που το απαρτίζουν, με λίγες πεδιάδες και κυρίως με απότομα βουνά, όλα σχεδόν γυμνά, χωρίς δένδρα και νερά. Παρ' όλα αυτά είναι πυκνοκατοικημένο και καλά καλλιεργημένο, σε όποιες περιοχές μπορεί να καλλιεργηθεί, ενώ έχει αναπτυγμένη κτηνοτροφία και το μαλλί που παράγει είναι το καλύτερο της Πελοποννήσου».¹⁵ Παρενθετικά χρειάζεται να σημειωθεί ότι, σύμφωνα με την απογραφή του 1700, το τερριτόριο διέθετε 29 χωριά, στα οποία θα πρέπει να προστεθούν ακόμα 10 που βρίσκονταν στην περιοχή της Θερμισίας, ενώ ο συνολικός πληθυσμός του έφθανε τις 11.257 ψυχές.¹⁶ Λαμβάνοντας υπόψη τις

σ. 165-180. Ανάλογη κρίση (*malatie usano al presente in questa terra*) είχε διατυπωθεί από τον προνοητή Bartolomeo Minio ήδη κατά την πρώτη βενετική κατάκτηση, βλ. Diana Wright, «Late-fifteenth Century Nauplion. Topography, Walls, and Boundaries», *Θησαυρίσματα* 30 (2000), σ. 171.

11. Archivio di Stato di Venezia (στο εξής: A.S.V.), Archivio Grimani dai Servi, b. 32, fasc. 85, φ. 274r, 279r (14 Σεπτεμβρίου 1699), φ. 272r, 273r (16 Σεπτεμβρίου 1699).

12. A.S.V., Archivio Grimani dai Servi, b. 32, fasc. 85, φ. 128r-v (27 Ιουνίου 1700).

13. E.B.E. / T.X.O., Αρχείο Nani, 3934, φ. 625r, 626r-v, 627r-v (28 Ιουνίου 1705), 628r, 629r, 630r-v (9 Ιουλίου 1705).

14. E.B.E. / T.X.O., Αρχείο Nani, 3934, φ. 736r (17 Σεπτεμβρίου 1705).

15. Λιάτα, *Το Ναύπλιο και η ενδοχώρα του*, ό.π., σ. 129· Davies, ό.π., σ. 25.

16. Παναγιωτόπουλος, ό.π., σ. 234, 235-240, 248, 291, 294.

αποκλίσεις των δύο κτηματολογίων του τεριτορίου, συμπεραίνεται ότι από τη συνολική του επιφάνεια περίπου το 1/4 (49,23% ή 26,67%) ήταν καλλιεργημένη ή καλλιεργήσιμη γη, τα 2/4 (34,85% ή 50%) καλύπτονταν από βοσκότοπους και το υπόλοιπο μέρος αποτελούσε βραχώδεις όγκους (15% ή 23,56%), ελώδη εδάφη (0,3% ή 0,12%) και αλυκές (0,14% ή 19%).¹⁷

Στο κτηματολόγιο Particolare διακρίνονται τα κατάλληλα βουνά για βοσκή από τα γυμνά και βραχώδη (*inutili con crode e dirupi*).¹⁸ Πολλά ορεινά ή λοφώδη εξάρματα στο κέντρο του τεριτορίου δηλώνονται ως δασικές εκτάσεις κατάλληλες για βοσκή (*monte pascolivo, monti boschivi servono per pascolo, coline boschive servono anca per pascolo d'animali*) (εικ. 1).¹⁹ Προφανώς έτσι αποδίδονται οι θαμνώδεις και χαμηλής βλάστησης ζώνες που κυριαρχούν στο μεσογειακό τοπίο. Οι Βενετοί ενδιαφέρονταν για τις συγκεκριμένες εκτάσεις, γι' αυτό άλλωστε τις σημείωναν ανελλιπώς, καθώς συνιστούσαν πηγή διατροφής για το ιππικό και μελλοντικά εδάφη για καλλιέργεια.²⁰ Οι θαμνώδεις ζώνες αποτελούσαν επίσης τη συνέχεια του καλλιεργημένου χώρου και εύκολα εκχερσώνονταν. Τα βοσκοτόπια κατείχαν υψηλό ποσοστό όχι μόνο στις άγονες περιοχές αλλά και στις παρυφές των αλυκών της Θερμησίας. Οι συγκεκριμένες εκτάσεις ανήκαν στο δημόσιο και είχαν εκχωρηθεί στους χωρικούς για τη βοσκή των ζώων τους, τα οποία υποχρεωτικά διέθεταν για τη μεταφορά του αλατιού.²¹

Εάν εξαιρεθούν οι βοσκότοποι, τα δασώδη βουνά (*monti boschivi*), η ξυλεία των οποίων θα χρησίμευε στη ναυπηγική και στις οχυρώσεις, δεν ήταν πολλά. Στο κτηματολόγιο Particolare χαρακτηρίζονται ως *boschivi inutili* και *sassosi* ή *boschivi e grebanosi* και τοποθετούνται στην ευρύτερη περιοχή των χωριών Μπουλμέτι, Σουληνάρια (αναφέρεται ως κατεστραμμένο χωριό), Φούρνοι, της μονής του Αγίου Δημητρίου Αυγού, καθώς και του χωριού Μπαλαμπάνη, όπου καταγράφονται δασώδη βουνά αλλά εν δυνάμει καλλιεργήσιμα (*coltivabili*).²² Σε Έκθεσή του ο επικεφαλής των δασών (*proto di boschi*) Giacomo Panzon, ο οποίος με διαταγή του γενικού προνοητή των

17. Λιάτα, *Το Ναύπλιο και η ενδοχώρα του*, ό.π., σ. 40, 42, 125.

18. Ακαδημία Αθηνών, Κέντρον Ερεύνης του Μεσαιωνικού και Νέου Ελληνισμού (= KEMNE), *Catastico Particolare*, φ. 84v, 88v.

19. Στο ίδιο, φ. 53r, 63r, 63v-64r, 81v-82r, 82v-83r, 90r, 128v, 139v, 155v-156r.

20. Αγγελική Πανοπούλου, «Η αργολική πεδιάδα στα τέλη του 17ου αιώνα. Λιβάδια και υδάτινοι πόροι», *Πρακτικά της Διεθνούς Επιστημονικής Συνάντησης: Βενετία – Άργος. Σημάδια της βενετικής παρουσίας στο Άργος και στην περιοχή του (Άργος, 11 Οκτωβρίου 2008)*, επιμ. Χρύσα Μαλτέζου – Αγγελική Πανοπούλου, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας – Δήμος Άργους, Αθήνα – Βενετία 2010, σ. 210.

21. Λιάτα, *Το Ναύπλιο και η ενδοχώρα του*, ό.π., σ. 65-66 και υποσ. 96.

22. *Catastico Particolare*, ό.π., φ. 87v, 102v-103r, 113v, 116r, 118r, 154r.

όπλων Francesco Grimani επιθεώρησε ανάμεσα στα έτη 1699-1700 όλα τα δάση της χερσονήσου συντάσσοντας αναλυτικές Εκθέσεις, συγκαταριθμεί μόνο το δάσος του Κρανιδίου (ενν. προφανώς το πευκόδασος της Κορακιάς) στα δάση της επαρχίας της Ρωμανίας. Επισημαίνει, μάλιστα, ότι η ξυλεία του ήταν κατάλληλη για ναυπηγική χρήση και εύκολα μπορούσε να μεταφερθεί και να φορτωθεί σε πλοία.²³ Πάντως, το 1686 ο βενετικός στόλος, πριν ξεχειμωνιάσει στο Ναύπλιο, εφοδιάστηκε με καυσόξυλα από το Πορτοχέλι, η ακτή του οποίου περιβαλλόταν από πολυάριθμα ψηλά πευκόδεντρα.²⁴ Η αναφορά αυτή αποτελεί ακόμα ένα τεκμήριο που επιβεβαιώνει τις έως τώρα διαπιστώσεις για την αποψίλωση των παράκτιων δασών ήδη από τη βυζαντινή εποχή, καθώς η απόσταση του δάσους από τα λιμάνια και τις ακτές αποτελούσε ένα από τα σημαντικότερα κριτήρια για την εκμετάλλευσή του.²⁵ Η καταστροφή αυτή έχει παρατηρηθεί και κατά την εξεταζόμενη περίοδο στα δάση του γειτονικού Πόρου, όπου είχαν απογυμνωθεί οι παράλιες δασικές εκτάσεις κατά τα προηγούμενα από τη βενετική κατάκτηση χρόνια.²⁶

Τα υδάτινα ρεύματα του τερριτορίου ήταν μικροί χείμαρροι που πήγαζαν από τα βουνά της αργολικής χερσονήσου και κατέληγαν στον Αργολικό ή στον Σαρωνικό κόλπο, ανάλογα με τη θέση των πηγών τους. Ο μεγαλύτερος χείμαρρος, σύμφωνα με το κτηματολόγιο *Ordinario*, ήταν εκείνος των Ιρίων, που διέσχιζε το χωριό και την ομώνυμη εύφορη πεδιάδα. Αναφέρονται ακόμα οι χείμαρροι Μαυροβούνι (οι πηγές του βρίσκονταν στο ομώνυμο βουνό) και *Cariugni* (διέτρεχε το Τολό).²⁷ Στο κτηματολόγιο *Particolare* αποτυπώνονται με τα ονόματά τους οι χείμαρροι Marano (σημ. Αμαριανός – Ξεριάς) και *Cogni* (σημ. ρέμα Χώνη), που διέτρεχαν το χωριό Αγία Τριάδα,²⁸ ο χείμαρρος Άγιος Θεοδόσιος (*torrente di San Teodosio*) κοντά στο ομώνυμο μοναστήρι,²⁹

23. A.S.V., Archivio Grimani dai Servi, b. 33, fasc. 87, φ. 146r (18 Αυγούστου 1700).

24. Jameson – Runnels – van Andel, *ό.π.*, σ. 307.

25. Johannes Koder, *Το Βυζάντιο ως χώρος. Εισαγωγή στην Ιστορική Γεωγραφία της Ανατολικής Μεσογείου στη βυζαντινή εποχή*, μτφρ. Διονύσιος Χ. Σταθακόπουλος, Θεσσαλονίκη 2006, σ. 76 [τίτλος πρωτοτύπου: *Der Lebensraum der Byzantiner. Historisch – geographischer Abriß ihres mittelalterlichen Staates im östlichen Mittelmeerraum* (Byzantinische Geschichtsschreiber 1N), Βιέννη 2001].

26. Angeliki Panopoulou, «Aree boschive del Peloponneso. Protezione e sfruttamento fra Seicento e Settecento», *Atti del Convegno Internazionale di Studi, I Greci durante la venetocrazia: Uomini, spazio, idee. XIII-XVIII sec.*, επιμ. Χρύσα Μαλτέζου – Αγγελική Τζαβάρα – Δέσποινα Βλάση, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, Βενετία 2009, σ. 619.

27. Λιάτα, *Το Ναύπλιο και η ενδοχώρα του*, *ό.π.*, σ. 129.

28. *Catastico Particolare*, *ό.π.*, φ. 33v, 37v, 40v.

29. Στο ίδιο, φ. 46r, 51r.

οι χείμαρροι *Repessi* και *Laveri*, που αποτελούσαν τα σύνορα μεταξύ των εδαφικών εκτάσεων του μονών του Αγίου Θεοδοσίου και του Αγίου Δημητρίου Ξεροκαστέλι (Καρακαλά),³⁰ και βέβαια ο ποταμός Ίρις,³¹ ενώ δεν αναγράφεται η ονομασία των υπόλοιπων χειμάρρων και ξεροπόταμων. Επιφανειακή μελέτη που διεξήχθη το 1999 στο χωριό Αγία Τριάδα, λαμβάνοντας υπόψη το παραπάνω κτηματολόγιο,³² έδειξε ότι το πάχος των προσχωσιγενών εδαφών στον συγκεκριμένο χώρο αλλά και στην ευρύτερη περιοχή είναι μεγάλο και φθάνει μέχρι τα 600 μέτρα (ερευνητική γεώτρηση κοντά στο χωριό Ανυφί, βάθος αποθέσεων 617 μέτρα).³³ Ανάλογες προσχώσεις, όπως απεικονίζεται στην ίδια πηγή, θα πρέπει να είχε δημιουργήσει η κοίτη του ποταμού των Ιρίων (αρχ. Σέλλας, σημ. Ράδος ή Μπεντένι), μολονότι η περίπτωση αυτή δεν έχει γίνει αντικείμενο τέτοιου είδους μετρήσεων. Στο κτηματολόγιο Particolare απεικονίζεται ως το πλατύτερο ποτάμι του τερριτορίου, ενώ στις εκβολές του έχει σχεδιαστεί η προσχωσιγενής κοίτη του. Σε ένα σημείο σημειώνεται η φράση *lucho che innonda fiume*, που σημαίνει ότι τα νερά του πλημμύριζαν την παρόχθια εδαφική έκταση (εικ. 2).³⁴ Στον υδάτινο πλούτο του τερριτορίου συμπεριλαμβάνονται τα 144 πηγάδια και οι 37 πηγές *d'aqua dolce*.³⁵ Πλούσιες πηγές βρίσκονταν στο «Βουνό των Καλογέρων», την Άρια/Άρεια, με τα νερά των οποίων υδροδοτούνταν η πόλη του Ναυπλίου. Το 1691 ξεκίνησε, μάλιστα, η κατασκευή ενός νέου υπέργειου υδραγωγείου.³⁶

Ως προς τον ορυκτό πλούτο, υπάρχει μνεία του Ρινί ότι είχε καταβληθεί προσπάθεια να εντοπιστούν μεταλλεία μολύβδου στο χωριό Βολμιδί.³⁷ Η χρήση πέτρας, και ειδικότερα ασβεστόλιθου, στις οικοδομικές εργασίες συνδέε-

30. Στο ίδιο, φ. 50v.

31. Στο ίδιο, φ. 110v-111r, 111v-112r.

32. Éric Fouache, *L'alluvionnement historique en Grèce occidentale et au Péloponnèse. Géomorphologie, archéologie, histoire*, Écoles Française d'Athènes, Αθήνα 1999, σ. 182-186.

33. Βλ. imbrhw.hcmr.gr/en/wp-content/uploads/2013/12/2: Μελέτη της αλιευτικής βιωσιμότητας του Αργολικού κόλπου.

34. Catastico Particolare, ό.π., φ. 110v-111r. Για πληροφορίες ως προς το συγκεκριμένο ποτάμι βλ. Κ. Π. Δάμος, *Οι αρχαίοι ποταμοί της Πελοποννήσου*, Αθήνα 2007, σ. 39-40.

35. Στο κτηματολόγιο Particolare αναφέρονται 171 πηγάδια και 32 πηγές, βλ. Λιάτα, *Το Ναύπλιο και η ενδοχώρα του*, ό.π., σ. 141, 160.

36. Βασίλειος Δ. Σιακωτός, «Έργα γεφυροποιίας, υδραγωγεία, οικοδομικά συνεργεία και συντεχνίες οικοδόμων στη βενετοκρατούμενη Πελοπόννησο (1687-1715). Η επισκευή της γέφυρας της Μονεμβασιάς στα 1700», *Περί πετρογέφυρων... Μαστόροι και γεφύρια. Πρακτικά Γ' Επιστημονικής Συνάντησης ΚΕ.ΜΕ.ΠΕ.Γ. (Αθήνα, 25 Νοεμβρίου 2006)*, Αθήνα 2009, σ. 30.

37. Μάλλιαρης, ό.π., σ. 37.

ται με την παρουσία πολλών λατομείων που επισημάνθηκαν από επιφανειακή έρευνα και έμμεσα επιβεβαιώνουν οι πηγές.³⁸ Για τη λιθόστρωση των αλυκών της Θερμησίας επρόκειτο να μεταφερθούν πέτρες από το Κρανίδι, όπου έχουν εντοπιστεί λατομεία με διαχρονική λειτουργία.³⁹ Μαρτυρείται, επιπλέον, η κατασκευή το 1705 τεσσάρων ασβεστοκάμινων (*calcare*), δύο στο τεριτόριο του Άργους και δύο στο αντίστοιχο του Ναυπλίου, που λειτουργούσαν προκειμένου να καλύπτονται πιθανές ελλείψεις ασβέστη για τα δημόσια έργα.⁴⁰ Το σημαντικότερο, ωστόσο, τεκμήριο του παραπάνω αρχείου είναι η μεταφορά ξυλείας το 1703 στο Κιβέρι για την κατασκευή πυρίτιδας (*per l'effetto della fabrica de salnitri*),⁴¹ γεγονός που εντάσσεται στη γενικότερη βενετική προσπάθεια για κατασκευή πυρίτιδας σε ορισμένες περιοχές της Πελοποννήσου, στο Ναύπλιο ήδη από τα τέλη του 15ου αι., αν και φαίνεται ότι τελικά μόνο στην περίπτωση της Δημητσάνας το εγχείρημα αυτό είχε επιτυχία.⁴²

Η χερσόνησος διέθετε το πλεονέκτημα των πολλών λιμανιών: στο Ναύπλιο, στον Καραθώνα, στο Τολό, στο Δρέπανο, στο Πόρτο Bisato (Πορτοχέλι), όλα πολύ απάνεμα και ικανά να χωρέσουν τη βενετική αρμάδα.⁴³ Ο γενικός προνοητής των όπλων Francesco Grimani στην Έκθεσή του υποστήριζε ότι, εάν στο λιμάνι του Ναυπλίου δεν εκτελούνταν έργα εκβάθυνσης, θα χανόταν. Την αναγκαιότητα των έργων είχε τονίσει με πολλά έγγραφα, αποστέλλοντας σχέδιο στο οποίο διευκρινιζόταν το βάθος του και η κατάσταση του βυθού του, συνοδευόμενο με τη γνώμη των ειδικών. Για το λιμάνι του Δρεπάνου, που σύμφωνα με τις πηγές ήταν καλύτερο, έγραφε ότι στον χώρο του μπορούσε να επισκευαστεί όλος ο στόλος, έκρινε όμως ότι έπρεπε να προστατευτεί με οχυρό ή τουλάχιστον με ισχυρό πύργο.⁴⁴ Ο Pini αργότερα αποκάλυψε το Δρέπανο «ναυπηγείο της αρμάδας», επειδή εκεί επισκευάζονταν τα πλοία του στόλου,

38. Jameson – Runnels – van Andel, *ό.π.*, σ. 303-306.

39. Peter Topping, «Premodern Peloponnesus: The Land and People under Venetian Rule (1685-1715)», *Regional Variation in Modern Greece and Cyprus: Toward a Perspective on the Ethnography of Greece*, επιμ. Muriel Dimen – Ernestine Friedl, Νέα Υόρκη 1976, σ. 96 [= *Studies on Latin Greece A.D. 1205-1715*, Variorum Reprints, Λονδίνο 1977, αρ. X]. Jameson – Runnels – van Andel, *ό.π.*, σ. 304.

40. E.B.E. / T.X.O., Αρχείο Nani, 3936, φ. 213r (27 Ιανουαρίου 1704), φ. 395r (22 Απριλίου 1705), φ. 501r (28 Αυγούστου 1705).

41. Στο ίδιο, φ. 174r (21 Νοεμβρίου 1703).

42. Βασίλης Παναγιωτόπουλος, «Οι απαρχές της πυριτιδοποιίας στη Δημητσάνα», *Τα Ιστορικά* 9/16 (Ιούνιος 1992), σ. 3-22· Davies, *ό.π.*, σ. 170-172.

43. Ντόκος, *ό.π.*, σ. 128-129· Μάλλιαρης, *ό.π.*, σ. 28.

44. Σπυρίδων Π. Λάμπρος, «Εκθέσεις των Βενετών προνοητών της Πελοποννήσου εκ των εν Βενετία αρχείων εκδιδόμεναι», *Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος* 5 (1900), σ. 491, 493.

ενώ για το λιμάνι του Τολού σημείωσε ότι είχε σχηματιστεί μπροστά από τα αρχαία ερείπια της Ασίνης.⁴⁵ Τα κύρια λιμάνια συμπλήρωνε πλήθος μικρών αγκυροβολίων, διάσπαρτων κατά μήκος των ακτών, ο έλεγχος των οποίων από τις αρχές ήταν εξαιρετικά δύσκολος και το λαθρεμπόριο σύνηθες φαινόμενο. Άλλωστε, ο παράκτιος χώρος λειτουργούσε σαν πύλη προς τον έξω κόσμο και αποτελούσε προνομιακό σημείο πρόσβασης από τη θάλασσα στην ξηρά και αντίστροφα.⁴⁶ Συχνά εκφράζονται φόβοι, στις πηγές του έτους 1703, για πλοία προερχόμενα από τα νησιά του Αρχιπελάγους και από άλλες υπό οθωμανική κυριαρχία περιοχές (Χίο, Σμύρνη), τα οποία θα προσέγγιζαν τις ακτές (*approdassero alle marine*) και θα μετέδιδαν μολυσματικές ασθένειες, όπως ο λοιμός (*contaggio*).⁴⁷ Το 1705 ανάλογη υπόνοια υπήρχε και για τα πλοία που έφθαναν από τη Σαρδηνία, όπου είχε εκδηλωθεί επιδημία λοιμού, οπότε κρίθηκε σκόπιμη η φύλαξη των ακτών (*invigilate le rive*).⁴⁸ Για την αντιμετώπιση των επιδρομών των κουρσάρων, του λαθρεμπόριου του αλατιού και των μεταναστών ο ρόλος της πολιτοφυλακής ήταν σημαντικός, καθώς είχαν συσταθεί φρουρές που ήταν επιφορτισμένες με τον έλεγχο των ακτών (*guardie destinate alla custodia delle marine*) του Δαμαλά, του Κρανιδίου, του Ναυπλίου και της Τσακωνιάς, από τον Μάρτιο ως τον Οκτώβριο, με τη βοήθεια των κατοίκων.⁴⁹

Συνοπτική αναφορά στις καλλιεργημένες πεδιάδες διασώζει στην Έκθεσή του ο Michiel, όταν έγραφε, το 1691, ότι η πεδιάδα του Δρεπάνου ήταν κατάφυτη από ελαιώνες, η πεδιάδα των Ιρίων, παρότι μικρή, ήταν γόνιμη και καλλιεργημένη, όπως και εκείνη του Λιγουριού, που ήταν φυτεμένη με αμπέλια.⁵⁰ Καλύτερη περιγραφή της πεδιάδας των Ιρίων ειδικότερα διασώζει ο Michiel το 1689 στην «Descrizione» του, όπου έγραφε ότι ήταν *bella e fertile* και ότι καταλάμβανε έκταση μήκους περισσότερο από δύο μίλια και πλάτους ενάμισι μίλι, ενώ η ανατολική πλευρά της διατρεχόταν από ένα χεί-

45. Μάλλιαρης, *ό.π.*, σ. 28.

46. Peregrine Horden – Nicholas Purcell, *Μεσόγειος. Θάλαττα πονηροδιδάσκαλος. Μελέτη της μεσογειακής Ιστορίας*, μτφρ. Ντίνα Σαμπεθάι, Αθήνα 2004, σ. 256-258 [τίτλος πρωτοτύπου: *The Corrupting Sea: A Study of Mediterranean History*, Οξφόρδη 2000].

47. E.B.E. / T.X.O., Αρχείο Nani, 3936, φ. 78r (11 Ιουνίου 1703), φ. 90r-v (17 Ιουνίου 1703).

48. Στο ίδιο, φ. 506r (9 Σεπτεμβρίου 1705).

49. Στο ίδιο, φ. 23r-24r (19 Απριλίου 1703), φ. 120r (26 Ιουλίου 1703). Πρβλ. Pinzelli, *ό.π.*, τ. 2, σ. 455.

50. Σπυρίδων Π. Λάμπρος, «Τα αρχεία της Βενετίας και η περί Πελοποννήσου έκθεση του Μαρίνου Μικιέλ», του ίδιου, *Ιστορικά Μελετήματα*, Αθήνα 1884, σ. 212-213. Πρβλ. Αγαμέμνων Τσελίκας, «Μεταφράσεις Βενετικών Εκθέσεων περί Πελοποννήσου. Β' 2. Η έκθεση του συνδίκου καταστιχωτού Μαρίνου Μικιέλ», *Πελοποννησιακά* 17 (1987-1988), σ. 154.

μαρρο.⁵¹ Η ανάγνωση του αγροτικού τοπίου καταδεικνύει τη συμβολή των προσχωσιγενών εδαφών στην ανάπτυξη των γεωργικών εκμεταλλεύσεων. Η σύνθεση των αγροτικών καλλιεργειών του τερριτορίου περιλάμβανε χωράφια, αμπέλια, ελιές, λαχανόκηπους και μεγάλη ποικιλία καρποφόρων και αυτοφυών δένδρων (αχλαδιές, λεμονιές, νεραντζιές, μηλιές, αμυγδαλιές, συκιές, ροδιές, ξυλοκερατιές κ.ά.).

Επικεντρώνοντας το ενδιαφέρον μας στην ελιά και το αμπέλι, χρειάζεται να υπογραμμιστεί ότι σημαντική αύξηση των ελαιόδενδρων σε ορισμένες περιοχές του τερριτορίου, σύμφωνα με τις προαναφερθείσες καταστιχώσεις, πιθανότατα σημειώθηκε μεταξύ των ετών 1700 και 1704.⁵² Αν και το τερριτόριο του Ναυπλίου δεν συμπεριλαμβάνεται στον πίνακα με την παραγωγή λαδιού της Πελοποννήσου του έτους 1704,⁵³ ωστόσο διακριβώνεται από τεκμήρια του αρχείου Nani ότι υπήρχαν ελαιοκαλλιέργειες σε χωριά που ακόμα και στο κτηματολόγιο Particolare δεν καταγράφονται.⁵⁴ Ο υψηλός αριθμός ελαιόδενδρων του παραπάνω καταστίχου, σε συνδυασμό με τα επιπλέον ελαιόδενδρα του αρχείου Nani, αποτελούν στοιχεία ικανά για να υποστηριχθεί η αύξηση της ελαιοκαλλιέργειας, διατηρώντας τις επιφυλάξεις μας για τις κτηματογραφικές μεθόδους της υπό μελέτη εποχής.⁵⁵ Ασφαλώς η γενικότερη αύξηση της ελαιοπαραγωγής της Πελοποννήσου ήταν αποτέλεσμα της εντατικοποίησης της ελαιοκαλλιέργειας, πολιτική που εφάρμοσε η Βενετία στις κτήσεις της προκειμένου να ανταποκριθεί στις παραγγελίες ελαιολάδου από τις βιοτεχνίες νημάτων και σαπουνιού, είχε δε ορατά αποτελέσματα μεταξύ των παραπάνω ετών και έπειτα.⁵⁶ Το λάδι, όπως και τα άλλα αγροτικά προϊόντα, επιβαρυνό-

51. M.C.C., *Miscellanea Provenienze Diverse*, busta 697c, φ. 214v.

52. Λιάτα, *Το Ναύπλιο και η ενδοχώρα του*, ό.π., σ. 46-48, 59-62, κυρίως σ. 47, όπου ο σχετικός προβληματισμός για τη μεγάλη απόκλιση των κτηματολογίων Ordinario και Particolare ως προς τον αριθμό των ελαιοδένδρων (1.855 και 12.551 αντίστοιχα).

53. Κώστας Κόμης, *Βενετικά κατάστιχα Μάνης-Μπαρδούνιας (αρχές 18ου αιώνα). Τεκμήρια οικονομίας και ιστορικής δημογραφίας*, Εταιρεία Οικονομικής και Κοινωνικής Ιστορίας της Ελλάδας, Πηγές 4, Αθήνα 1998, σ. 40.

54. Ενδεικτικά βλ. E.B.E. / T.X.O., Αρχείο Nani, 3924, φ. 238r, όπου αναφέρονται ελαιόδενδρα του δημόσιου στα χωριά Σαμπάν Ραϊζή και Αγά (βρίσκονταν κοντά στο Θερμήσι), ο αριθμός των οποίων ξεπερνά τα 36 του κτηματολογίου, βλ. Λιάτα, *Το Ναύπλιο και η ενδοχώρα του*, ό.π., σ. 144.

55. Για το θέμα της αξιοπιστίας των κτηματολογίων βλ. Λιάτα, *Το Ναύπλιο και η ενδοχώρα του*, ό.π., σ. 42-43 και υποσ. 59.

56. Αγγελική Πανοπούλου, «Από το *trapetum* στη *macina d'olio*. Ελαιώνες, λάδι και ελαιοτριβεία στη νοτιοδυτική Πελοπόννησο», *Ο δε τόπος... ελαιοφόρος. Η παρουσία της ελιάς στην Πελοπόννησο*, επιστημ. επιμ. Ελένη Μπενέκη, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 2007, σ. 83, 86.

ταν με τον φόρο της δεκάτης, η συλλογή της οποίας επιτυγχανόταν με τη διαδικασία της εκμίσθωσης σε πλειοδοτούντες ιδιώτες-ενοικιαστές (*decimari*). Η ίδια τακτική εφαρμοζόταν και στην είσπραξη του φόρου επί της λιανικής πώλησης του λαδιού, που αποτελούσε κρατικό μονοπώλιο (*appalto per l'oglio, cioè delle lire 15 per ogni barilla che viene esitato in questo porto*).⁵⁷

Εκτός από την καλλιέργεια της ελιάς, οι Βενετοί ενθάρρυναν και την αμπελοκαλλιέργεια. Οι ανάγκες του πληθυσμού σε κρασί ήταν χαμηλές, όμως μεγάλες ποσότητες κρασιού, που προορίζονταν για τον στόλο, εισάγονταν στο τεριτόριο του Ναυπλίου από τις Κυκλάδες. Το γεγονός αυτό δυσανεπούσε τη Βενετία, καθώς, όπως συνέβαινε και με το λάδι, το κρασί επιβαρυνόταν και αυτό με δύο φόρους, επί των εισαγωγών (*dacio delli soldi 16 per barilla di vino*) και επί της λιανικής πώλησης (*dacio della spina*). Ο πρώτος, μάλιστα, ο επί της εισαγωγής, δεν αφορούσε μόνο τα εισαγόμενα κρασιά από περιοχές εκτός Πελοποννήσου, αλλά και εκείνα που έφθαναν από τις υπόλοιπες τρεις επαρχίες του *Regno di Morea*.⁵⁸ Φαίνεται ότι η αμπελοκαλλιέργεια έως και στις αρχές του 18ου αι. ήταν συγκεντρωμένη στα χωριά Λιγουριό, Κοφίνι, Παλαιόκαστρο, Κρανίδι και Λούζη.⁵⁹ Στο Κρανίδι και στα ζευγολατεία του καταγράφονται νεοφυτεμένα αμπέλια που τα εκμεταλλεύονταν οι ντόπιοι (*vigne nuovamente impiantate nella villa Cranidi e suoi seguolatii godute già dagl'habbitanti in detta villa*).⁶⁰ Η πληροφορία αυτή αποδεικνύει ότι τα βενετικά μέτρα αύξησης της καλλιέργειας του αμπελιού είχαν αρχίσει σταδιακά να αποδίδουν. Χρειάζεται να επισημανθεί όμως ότι πολιτική βελτίωσης της υπάρχουσας αμπελοκαλλιέργειας και φύτευσης νέων αμπελιών ασκήθηκε ιδιαίτερα από τον γενικό προνοητή των όπλων Marco Loredan αργότερα, το χρονικό διάστημα 1708-1711,⁶¹ αλλά η τουρκική κατάκτηση που ακολούθησε, διέκοψε τα σχέδιά του.

Η επεξεργασία ορισμένων προϊόντων, όπως του σιταριού και της ελιάς, συνδεόταν με τις βιοτεχνικές υποδομές του αγροτικού χώρου, τα ελαιοτριβεία και τους μύλους. Τα πρώτα (15 σε καλή κατάσταση και δύο κατεστραμμένα σε ολόκληρο το τεριτόριο) εντοπίστηκαν στους Φούρνους (έξι), στο Καστρί (πέντε) και στο Κρανίδι (τέσσερα), και αριθμητικά ήταν σαφώς λιγότερα συγκριτικά με άλλες, περισσότερο ελαιοπαραγωγικές περιοχές της Πελοπον-

57. Davies, *ό.π.*, σ. 176-177· Α. Πανοπούλου, «Από το *trapetum* στη *macina d'olio*», *ό.π.*, σ. 85. Βλ. και τη μελέτη της Siriol Anne Davies, «Tithe-Collection in the Venetian Peloponnese 1696-1705», *The Annual of the British School at Athens* 89 (1994), σ. 443-455.

58. Davies, *ό.π.*, σ. 142-146.

59. Λιάτα, *Το Ναύπλιο και η ενδοχώρα του*, *ό.π.*, σ. 60.

60. E.B.E. / T.X.O., Αρχείο Nani, 3924, φ. 237ν. Τα αμπέλια είχαν αρχικά εκχωρηθεί στον Παύλο Μάρκουλο για τέσσερα χρόνια έναντι 46 ρεαλίων ετησίως.

61. Λάμπρος, *ό.π.*, σ. 719. Πρβλ. Davies, *ό.π.*, σ. 143.

νήσου, όπως το τεριτόριο της Κορώνης (70).⁶² Οι περιορισμένες υδάτινες ροές δεν ευνοούσαν την ανέγερση πολλών υδρόμυλων⁶³ και πιθανόν οι περισσότεροι να είχαν κατασκευαστεί κατά μήκος του ποταμού Ράδου (εικ. 3). Κατά συνέπεια, αριθμούνται έξι υδρόμυλοι και τέσσερις ανεμόμυλοι στο κτηματολόγιο *Ordinario*, ενώ στο *Particolare* έχουν καταχωριστεί συνολικά εννέα μύλοι, από τους οποίους τέσσερις ερειπωμένοι υδρόμυλοι και ένας ανεμόμυλος. Επιπρόσθετα, αναφέρεται ένας ιπποκίνητος μύλος που ανήκε στη μονή του Αγίου Δημητρίου Αυγού.⁶⁴ Ο αριθμός των μύλων θα πρέπει να ήταν μεγαλύτερος, καθώς εντοπίστηκαν και άλλοι, όπως για παράδειγμα στο Θερμήσι, όπου καταγράφεται υδρόμυλος που λειτουργούσε μόνο για τρεις μήνες τον χειμώνα,⁶⁵ ενώ ένας δεύτερος μαρτυρείται στο ζευγολατιό Τζαφέρ Αγά.⁶⁶ Οι πληροφορίες των αρχειακών πηγών τεκμηριώνουν το ιδιοκτησιακό τους καθεστώς από την οθωμανική στη βενετική κατάκτηση: υδρόμυλος στο χωριό Ίρια, που ανήκε στον Τούρκο Memi Bei, εκμισθώθηκε στον Παναγιώτη Βουρδούκα από την Αθήνα για τέσσερα χρόνια προς 25 ρεάλια. Η εκμίσθωση έληξε στις 3 Νοεμβρίου 1702 και στις 18 του επόμενου μήνα εκχωρήθηκε στην Angeli Neofotisti από την Εύβοια.⁶⁷

Σημαντικός αριθμός μύλων βρισκόταν στην πλούσια σε πηγές περιοχή του Κιβερίου, όπως προαναφέρθηκε, οι οποίοι αναφέρονται σε έγγραφα του 13ου-15ου αι.⁶⁸ Η διαδικασία εκμίσθωσής τους δεν διέφερε από εκείνη των άλλων ακινήτων. Ενδεικτικά, δύο μύλοι που βρίσκονταν μέσα σε κατοικία, στην οποία υπήρχαν και άλλοι δύο (*dentro nella casa che vi sono altri due*) είχαν αρχικά εκμισθωθεί στον Κυριάκο του Γιώργου από τη Μονεμβασία, για

62. Λιάτα, *Το Ναύπλιο και η ενδοχώρα του*, ό.π., σ. 141, 160 και Πανοπούλου, «Από το *trapetum* στη *macina d'olio*», ό.π., σ. 85-86.

63. Βλ. γενικότερα Γιώργος Αντωνίου, *Μύλοι της Αργολίδας*, Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Αργολίδας, Ναύπλιο 2003.

64. Λιάτα, *Το Ναύπλιο και η ενδοχώρα του*, ό.π., σ. 45-46, 136, 141, 160. Η μονή κατείχε και δύο υδρόμυλους (βλ. Δέσποινα Στ. Μιχάλαγα, *Συμβολή στην εκκλησιαστική ιστορία της Πελοποννήσου κατά τη Β' Βενετοκρατία (1685-1715)*, διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Θεολογική Σχολή, Αθήνα 2008, σ. 394-395), του ενός μάλιστα σώζονται τα ερείπια (Αντωνίου, ό.π., σ. 118).

65. E.B.E. / T.X.O., Αρχείο Nani, 3924, φ. 236v.

66. Στο ίδιο, 3926, φ. 713v (1 Απριλίου 1703).

67. Στο ίδιο, 3927, φ. 438v.

68. C. N. Sathas, *Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce au moyen âge*, τ. 6, Παρίσι 1884, σ. 197· Wallace E. McLeod, «Kiveri and Thermisi», *Hesperia* 31 (1962), σ. 381 και υποσ. 12. Βλ., επίσης, David Jacoby, «Rural Exploitation and Market Economy in the Late Medieval Peloponnese», *Viewing the Morea. Land and People in the Late Medieval Peloponnese*, επιμ. Sharon E. J. Gerstel, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Ουάσινγκτον 2013, σ. 247.

τέσσερα χρόνια προς 202 ρεάλια, με *affittazione* που έληγε στις 21 Οκτωβρίου του 1702. Ύστερα από δημόσιο πλειστηριασμό αποφασίστηκε να εκμισθωθούν στον Γιάννη Γληγοράκη, στις 3 Οκτωβρίου του 1703, με την υποχρέωση να καταβάλλει 166 ρεάλια τον χρόνο ως *perpetuo livello*.⁶⁹

Οι μύλοι του Κιβερίου εξυπηρετούσαν κατά κύριο λόγο τις επισιτιστικές ανάγκες των στρατιωτικών δυνάμεων της πόλης του Ναυπλίου. Στις αρχές του 18ου αι. ανέρχονταν σε εννέα, σύμφωνα με το κτηματολόγιο *Ordinario* του Άργους.⁷⁰ Η μεταφορά, μάλιστα, των σιτηρών με βάρκες από το λιμάνι του Ναυπλίου στους μύλους και αλεύρων από τους μύλους στο λιμάνι αποτελούσε επίσης δασμό για το βενετικό κράτος και εκμισθωνόταν, ενώ ο ανάδοχος είχε το αποκλειστικό δικαίωμα αυτής της αμφίδρομης διαπεραίωσης.⁷¹ Το 1710 ο γενικός προνοητής των όπλων Marco Loredan διαμαρτυρόταν ότι η παραγωγή παξιμαδιού ήταν χαμηλή, επειδή οι συγκεκριμένοι μύλοι άλεθαν μόνο 15 stara (= 1.245 περίπου κιλά) σιταριού την ημέρα, ποσότητα που δεν ήταν αρκετή για τις ανάγκες της πόλης του Ναυπλίου και του στρατού. Χρειάζεται να επισημανθεί ότι οι κάτοικοι του τεριτορίου, παρόλο που ήταν απαλλαγμένοι από την υποχρέωση να προσφέρουν άσυλο στους δραγόνους, όφειλαν, σε αντιστάθμισμα, να φιλοξενούν ένα τμήμα του πεζικού (*infanteria*) του βενετικού στρατού.⁷² Για την επίλυση του προβλήματος πάντως, ο Loredan σκόπευε να κατασκευάσει χειρόμυλους σε μια από τις παλιές αποθήκες της πόλης, καθώς και τέσσερις φούρνους.⁷³

Κατά την υπό διερεύνηση περίοδο πρώτιστο μέλημα των Βενετών ήταν η ανέγερση ανεμόμυλων σε όλα τα κάστρα της Πελοποννήσου, ώστε να εξασφαλιστεί η επάρκεια ψωμιού, σε περίπτωση πολιορκίας. Η μαρτυρία του αρχαιολόγου Χ. Πιτερού για ύπαρξη καταλοίπων ανεμόμυλου στην Ακροναυπλία προφανώς συνδέεται με τη μαρτυρία τους στις πηγές τον 16ο αι. και τις απεικονίσεις τους σε χάρτες από τον ίδιο αιώνα και ύστερα, όπως σε εκείνους του Giovanni Francesco Camocio, του Γεώργιου Κλόντζα αλλά και μεταγενέστερων (εικ. 4).⁷⁴

69. E.B.E. / T.X.O., Αρχείο Nani, 3926, φ. 726r (14 Ιουνίου 1704) και στο ίδιο, 3927, φ. 432v.

70. Λιάτα, *Αργεία γη*, ό.π., σ. 109, 118-119.

71. Ντόκος – Παναγόπουλος, ό.π., σ. XIV, υποσ. 6 και αναλυτικότερα Davies, ό.π., σ. 151-152.

72. Κωνσταντίνος Ντόκος, «Οι αστικές κοινότητες και οι αγγαρείες του δημοσίου στη Βενετοκρατούμενη Πελοπόννησο», *Εώα και Εσπέρια* 4 (1999-2000), σ. 273.

73. Davies, ό.π., σ. 149.

74. Sathas, ό.π., σ. 250, όπου στην Έκθεσή του το 1530 ο βάιλος και καπιτάνος Victor Diedo έγραφε ότι δεν υπήρχαν μύλοι στο Ναύπλιο, εκτός από μερικούς ανεμόμυλους (*salvo che pochi da vento*) και πρότεινε την κατασκευή ενός υδρόμυλου. Επίσης, βλ.

Οι παράκτιες ζώνες της Αργολίδας είχαν πλούσιο διαμελισμό, μεγάλη ακτογραμμική, χαμηλή θαλάσσια στάθμη, σε συνδυασμό με επίπεδες εκτάσεις, καθώς και ευνοϊκές κλιματολογικές συνθήκες, παράγοντες που συνέβαλλαν στην ανάπτυξη της αλατοπαραγωγής και της ιχθυοκαλλιέργειας. Οι νοτιοανατολικές ακτές της χερσονήσου διέθεταν αλυκές από την αρχαιότητα,⁷⁵ ανάμεσα στις οποίες βρισκόταν και η παραγωγικότερη στο *Regno di Morea*, εκείνη του Θερμησίου (εικ. 5). Η περίμετρός της ήταν μεγαλύτερη σε σύγκριση με τις άλλες αλυκές της Πελοποννήσου και αποκαλούνταν από τους Βενετούς θαύμα της φύσης, επειδή δεν απαιτούνταν πολλές εργασίες, όπως κατασκευή τηγανιών κλπ. για την κρυστάλλωση του αλατιού, παρά μόνο για τη συλλογή του. Η εκμετάλλευσή τους από τους Βενετούς είχε ξεκινήσει από την πρώτη βενετική κατάκτηση,⁷⁶ αλλά εντατικοποιήθηκε από τον γενικό προνοητή των όπλων Francesco Grimani μεταξύ των ετών 1698-1700, όταν η παραγωγή τους άγγιξε τους υψηλότερους δείκτες.⁷⁷ Σύμφωνα με Έκθεση για όλες τις αλυκές της Πελοποννήσου του 1705 (*relazione sopra le saline del Regno di Morea*), η αλυκή του Θερμησίου *congelevano naturalmente*, ενώ η συλλογή του αλατιού διεξαγόταν κατά τους μήνες Αύγουστο και Σεπτέμβριο. Η παραγωγή συγκεντρωνόταν σε 12 σωρούς περίπου τον χρόνο, οι οποίοι σχηματίζονταν από 3.000 κόφες αλατιού ο καθένας. Ωστόσο, οι σωροί ήταν εκτεθειμένοι στις βροχές, επειδή δεν υπήρχαν αποθήκες ούτε άλλος τρόπος κάλυψής τους και, παρότι φρόντιζαν να σχηματιστεί μια κρούστα στην εξωτερική τους επιφάνεια με τη μέθοδο της φωτιάς, κάθε σωρός μειωνόταν σταδιακά στο 1/3.⁷⁸ Καθώς η ποιότητα του τελευταίου ήταν εξαιρετική, σημαντικές ποσότητες εξάγονταν απευθείας από τις ακτές της Θερμησίας στη Βενετία, ενώ το υπόλοιπο εξυ-

Αφροδίτη Κούρια, *Το Ναύπλιο των περιηγητών / The Nauplion of the Foreign Travellers*, Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος Α.Ε., Αθήνα 2007, σ. 54 αρ. 21, 22, σ. 57 αρ. 23, 24, σ. 59 αρ. 26, σ. 60 αρ. 27. Βλ. και στον παρόντα τόμο τη μελέτη της ίδιας, «Οπτικές μαρτυρίες για το Ναύπλιο των Βενετών. Εικονογραφικά και μορφολογικά ζητήματα», σ. 313-326. Πρβλ. Αντωνίου, *ό.π.*, σ. 107-109.

75. Jameson – Runnels – van Andel, *ό.π.*, σ. 310-311.

76. Αγγελική Πανοπούλου, «Παραγωγή και εμπόριο αλατιού στην Πελοπόννησο (13ος-16ος αι.)», *Χρήμα και αγορά στην εποχή των Παλαιολόγων 13ος-15ος αι.*, επιμ. Νίκος Γ. Μοσχονάς, Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών / ΕΙΕ, Αθήνα 2003, σ. 162-163.

77. Αγγελική Πανοπούλου, «Αλυκές και παραγωγή αλατιού στην Πελοπόννησο με βάση το Αρχείο Grimani (1698-1700)», *Πρακτικά Γ' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών*, τ. 3, Αθήνα 1987-1988, σ. 307, 314-315, 321-322. Βλ. και Davies, *ό.π.*, σ. 162-166.

78. E.B.E. / T.X.O., Αρχείο Nani, 3919, φ. 157v-158r (1 Νοεμβρίου 1705). Ο σχηματισμός κρούστας που προστάτευε τους σωρούς από τη βροχή, επιτυγχανόταν με την τοποθέτηση φρυγάνων ή άχυρων στην κορυφή τους, στα οποία έβαζαν φωτιά, βλ. Πανοπούλου, «Αλυκές και παραγωγή αλατιού στην Πελοπόννησο», *ό.π.*, σ. 313.

πηρετούσε το τοπικό μονοπώλιο.⁷⁹ Ορισμένες, επίσης, ποσότητες –15 κόφες (*coffe*)– διετίθεντο δωρεάν με κατά καιρούς αποφάσεις των Βενετών διοικητών σε καθένα από τα μοναστήρια της επαρχίας: Αγίων Αναργύρων Καστρίου, Αγίου Δημητρίου Αυγού και Μεταμόρφωσης του Σωτήρα Λουκούς.⁸⁰

Αμέσως μετά την κατάκτηση οι Βενετοί επιδόθηκαν στη διερεύνηση του χώρου για τον εντοπισμό νέων αλυκών. Στις πηγές καταγράφονται οι αλυκές της Βερβερόντας στο Πορτοχέλι, τις οποίες οι Βενετοί άρχισαν να εκμεταλλεύονται από το 1691,⁸¹ της Κουμπούρνας κοντά στο χωριό Αγά, όπου το αλάτι παραγόταν φυσικά *senz' alcuna manifattura e dispendio*,⁸² και του Παλαιόκαστρου. Ο Michiel έγραφε ότι το αλάτι των πρώτων ήταν λευκό και άριστης ποιότητας, όπως του Θερμησίου, ενώ των δεύτερων ήταν κατώτερης ποιότητας και μαύρο (με προσμίξεις χώματος).⁸³ Η εκμετάλλευση των αλυκών του Παλαιόκαστρου είχε ξεκινήσει πριν από το 1696 με την παραχώρηση εκ μέρους της Βενετίας εδαφών στην περιοχή στους Mario Stella και Zorzi Bbuli, όπως θα αναφερθεί και παρακάτω. Το 1696 ανέφεραν ότι είχαν κατορθώσει να παραγάγουν μικρές ποσότητες αλατιού, ενώ ζητούσαν, ανάμεσα στα άλλα αιτήματά τους, να πωλούν στο δημόσιο τα 2/3 της παραγωγής και το 1/3 ελεύθερα.⁸⁴ Όμως το αλάτι τους ήταν κακής ποιότητας και η λειτουργία τους προσωρινά διακόπηκε. Ύστερα από παράκληση του ενοικιαστή των αλυκών της Θερμησίας Mario Stella, επιτράπηκε η εκ νέου εκμετάλλευσή τους, χωρίς όμως τα αναμενόμενα αποτελέσματα.⁸⁵ Σε αδημοσίευτο σχέδιο (εικ. 6) του μηχανικού Bortolo Carmoi,⁸⁶ με χρονολογία 20 Ιουνίου 1698, που

79. Πανοπούλου, «Αλυκές και παραγωγή αλατιού στην Πελοπόννησο», *ό.π.*, σ. 323, 324, 325-326. Βλ. και Davies, *ό.π.*, σ. 168.

80. E.B.E. / T.X.O., Αρχείο Nani, 3918, φ. 247r (13 Ιουλίου 1705). Πρβλ. και Davies, *ό.π.*, σ. 112. Στο κτηματολόγιο Particolare αναφέρεται ότι διετίθεντο στη μονή του Αγίου Δημητρίου Αυγού 12 κόφες αλατιού αντί 15, βλ. Λιάτα, *Το Ναύπλιο και η ενδοχώρα του*, *ό.π.*, σ. 136.

81. Πανοπούλου, «Αλυκές και παραγωγή αλατιού στην Πελοπόννησο», *ό.π.*, σ. 307-308, 320 και Davies, *ό.π.*, σ. 167.

82. Ντόκος, «Breve descriptione del Regno di Morea», *ό.π.*, σ. 121. Βλ. επίσης Πανοπούλου, «Αλυκές και παραγωγή αλατιού στην Πελοπόννησο», *ό.π.*, σ. 308· Davies, *ό.π.*, σ. 166, 167, 168.

83. M.C.C., Miscellanea Provenienze Diverse, busta 697c, φ. 216r.

84. Γεώργιος Σ. Πλουμίδης, *Αιτήματα και πραγματικότητες των Ελλήνων της Βενετοκρατίας*, τχ. Β', (1667-1714), Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Δημοσιεύματα αρ. 3, Ιωάννινα 1985, σ. 28 αρ. 143.

85. Βλ. επίσης Πανοπούλου, «Αλυκές και παραγωγή αλατιού στην Πελοπόννησο», *ό.π.*, σ. 308· Davies, *ό.π.*, σ. 166-167.

86. Για τον μηχανικό Bortolo Carmoi/Carmoy βλ. Ντόκος – Παναγόπουλος, *ό.π.*, σ. XLIX-LIV, LVI-LVII, LXI.

επιγράφεται: *Dissegno delle saline et del terreno adiacente in esse, fatto da me sottocritto d'ordine dell'illustrissimo et eccellentissimo signor Francesco Grimani, provveditor general dell'armi in Regno, quali esistono in sito tra la città di Romania e villa Paliocastro, distante da questa passi 1.600 in circa e dalla città passi 1.300*, απεικονίζονται οι αλυκές του Παλαιόκαστρου, που λειτουργούσαν ήδη δύο χρόνια (Α), καθώς και άλλες (Β) που τότε είχαν αρχίσει να κατασκευάζονται. Εκτός από τις αλυκές, στο σχέδιο απεικονίζεται χωράφι (CDEF), που, σύμφωνα με το εκτενές υπόμνημα, βρισκόταν εντός μεγαλύτερης ακαλλιέργητης έκτασης (G) και ήταν κατάλληλο για λιβάδι ή καλλιέργεια οσπρίων. Αξίζει να προστεθεί ότι μέσα στην παραπάνω έκταση σχεδιάζονται και καμίνια κεραμικής (*fornace de coppri*).⁸⁷

Αλάτι συλλεγόταν χωρίς την κρατική συγκατάθεση στις ακτές από το χωριό Πλέπι και προς το Θερμήσι, αλλά το 1702 αναφερόταν ότι δεν ήταν αρκετά καλό για πώληση.⁸⁸ Το βενετικό ενδιαφέρον για την αύξηση των αλατοπαραγωγικών περιοχών, εκτός των προαναφερθεισών προσπαθειών, αποδεικνύεται και από την καταγραφή τής κάθε εν δυνάμει αλυκής. Δεν είναι τυχαίο ότι στο κτηματολόγιο Particolare απογράφεται έκταση στην περιοχή του χωριού Αγά, η οποία χαρακτηρίζεται ως *lago salso*.⁸⁹ Επιπρόσθετα, στο κτηματολόγιο Ordinario οι αλυκές διαχωρίζονται σε *saline lavorate* και *non lavorate*, διάκριση που υπαινίσσεται πιθανή μελλοντική εκμετάλλευση των δεύτερων.

Τα ελώδη εδάφη ήταν εμφανώς λιγότερα συγκριτικά με εκείνα του τεριτορίου του Άργους.⁹⁰ Από το αρχείο Nani αντλείται η πληροφορία ότι σε ορισμένα ελώδη εδάφη κοντά στην πόλη του Ναυπλίου υπήρχαν ορυζώνες με κτίσμα (*terreni palludosi ove erano risere con l'edificio*), που είχαν εκμισθωθεί προς 150 ρεάλια ετησίως.⁹¹ Η παραχώρηση από τις βενετικές αρχές το 1696 στους Mario Stella και Zorzi Bubuli εδαφών στο Παλαιόκαστρο, προκειμένου να τα αξιοποιήσουν ως βοσκότοπους, ορυζοκαλλιέργεια ή κατα-

87. A.S.V., Senato Mar, Filza 746 (3 Δεκεμβρίου 1698). Ευχαριστώ θερμά τη φίλη Κατερίνα Κωνσταντινίδου για τη φωτογράφιση του σχεδίου. Την επόμενη χρονιά ο Stella και ο Bubuli πρότειναν να αξιοποιήσουν τις αλυκές της Μεθώνης, βλ. A.S.V., Senato Mar, Filza 751 (11 Νοεμβρίου 1699). Ο Stella, ο οποίος ήταν ενοικιαστής των αλυκών του Θερμησίου (βλ. Πανοπούλου, «Αλυκές και παραγωγή αλατιού στην Πελοπόννησο», *ό.π.*, σ. 321-322), έχαιρε της εκτίμησης των Βενετών, που ισχυρίζονταν ότι διέθετε *la necessaria capacità e cognitione per dirigere le saline tutte del Regno*, βλ. E.B.E. / T.X.O., Αρχείο Nani, 3923, φ. 10r-v (22 Νοεμβρίου 1700).

88. Davies, *ό.π.*, σ. 167.

89. Λιάτα, *Το Ναύπλιο και η ενδοχώρα του*, *ό.π.*, σ. 45, 140.

90. Στο ίδιο, σ. 159 (986 του Ναυπλίου έναντι 5.156,541 στρεμμάτων του Άργους).

91. E.B.E. / T.X.O., Αρχείο Nani, 3924, φ. 240r, 240v.

σκευή αλυκών,⁹² επιβεβαιώνει την παραπάνω πληροφορία και εκφράζει την πρόθεση των Βενετών να ευδοκιμήσει η καλλιέργεια του ρυζιού σε ορισμένες περιοχές της Πελοποννήσου.

Ως προς την ιχθυοκαλλιέργεια, έχει αποδειχθεί ότι οι λιμνοθάλασσες με τα προστατευμένα ύδατα είχαν διπλή παραγωγικότητα σε σύγκριση με την ανοικτή θάλασσα και ότι οι ιχθυότοποι των λιμνοθαλασσών αποτελούσαν σημαντικές πηγές προσόδων.⁹³ Η θέση, επίσης, της χερσονήσου ανάμεσα στον Αργολικό και τον Σαρωνικό κόλπο αποτελούσε ακόμα ένα σημαντικό πλεονέκτημα στην επάρκεια αλιευμάτων. Αν και διατυπώθηκαν αντικρουόμενες απόψεις ως προς το μέγεθος της ιχθυοπαραγωγής κατά τις προηγούμενες εποχές, ωστόσο συνάγεται ότι στα νεότερα χρόνια μεγάλο ποσοστό των κατοίκων του Κρανιδίου και της Ερμιόνης απασχολούνταν με την αλιεία.⁹⁴ Ήδη στις πηγές του 15ου αι. συζητούνταν η διάθεση των κερδών από τις πωλήσεις των φρέσκων και αλατισμένων ψαριών σε δημόσια έργα της πόλης.⁹⁵ Δεν είναι τυχαίο ότι στην πολιτική της κοινωνικής μέριμνας, που ασκούσε η αστική κοινότητα της πόλης, εντασσόταν και η προστασία των ψαράδων και της αλιείας από τις αυθαιρεσίες των έφιππων ανδρών των Βενετών διοικητών.⁹⁶

Η αλιεία στον Αργολικό κόλπο κατά την υπό διερεύνηση περίοδο διεξάγονταν σε αρκετές περιοχές. Η πρώτη βρισκόταν μέσα στον κόλπο του Ναυπλίου, ενώ οι υπόλοιπες ήταν στο Δρέπανο, στο Σαλάντι, στον Κόρακα και στο Κρανίδι.⁹⁷ Επρόκειτο για οργανωμένους χώρους, το αποκλειστικό δικαίωμα χρήσης των οποίων δινόταν από το δημόσιο σε ιδιώτες με τη διαδικασία του πλειστηριασμού. Σύμφωνα με το συμφωνητικό, τα αλιεύματα ανήκαν στη διάθεση του πλειοδότη, ενώ οι τιμές πώλησης είχαν καθοριστεί σε 16 σολδία ανά λίβρα για τα μεγάλα ψάρια και σε 14 για τα μικρά. Ο ανάδοχος ήταν υποχρεωμένος να διατηρεί σε καλή κατάσταση τις υποδομές, ενώ οι ψαράδες του έπρεπε να προστατεύονται από τυχόν παρενοχλήσεις. Όμως η σύντομη εποχή αλιείας σήμαινε ότι τα δικαιώματα χρήσης δίνονταν σε χαμηλές τιμές. Για να αντιμετωπίσει το πρόβλημα, το κράτος υιοθετούσε την εναλλακτική

92. Πλουμίδης, *Αιτήματα και πραγματικότητες*, ό.π., σ. 28 αρ. 143.

93. Horden – Purcell, ό.π., σ. 262-263.

94. Jameson – Runnels – van Andel, ό.π., σ. 311-316.

95. Sathas, ό.π., τ. 4, Αθήνα 1882, σ. 193.

96. Αναστασία Παπαδία-Λάλα, *Ο θεσμός των αστικών κοινοτήτων στον ελληνικό χώρο κατά την περίοδο της Βενετοκρατίας (13ος-18ος αι.). Μια συνθετική προσέγγιση*, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, Βενετία²2008, σ. 188. Βλ. και στον παρόντα τόμο τη μελέτη της ίδιας, «Κοινότητα, κοινωνία και συγκρότηση ταυτοτήτων στο βενετοκρατούμενο Ναύπλιο δύο εποχών (1389-1540, 1686-1715)», σ. 125-144.

97. Davies, ό.π., σ. 152-153.

λύση της απευθείας συλλογής του δασμού, όπως συνέβη στην περίπτωση του Ναυπλίου τον Δεκέμβρη του 1698, όταν οι ψαράδες διατάχθηκαν να συνεχίσουν το ψάρεμα και τον Ιανουάριο, ενώ το πρόσωπο που θα πλειοδοτούσε, θα αναλάμβανε την είσπραξη των χρημάτων για λογαριασμό του δημοσίου.⁹⁸ Στη συρρίκνωση της αλιευτικής περιόδου, και συνακόλουθα των δημόσιων εσόδων, εκτός από τις καιρικές συνθήκες συντελούσαν και οι επιδρομές των κουρσάρων, οπότε οι αρχές απαγόρευαν το ψάρεμα.⁹⁹

Από το ποσό που προσφερόταν κατά τον πλειστηριασμό συνάγεται ότι η περισσότερο κερδοφόρα εκμετάλλευση ήταν εκείνη του κόλπου του Ναυπλίου. Ωστόσο, και αυτή υπέφερε από τον ανταγωνισμό των μικρών αλιευτικών σκαφών.¹⁰⁰ Ως προς το λιμάνι του Δρεπάνου, τμήμα του οποίου ήταν ελώδες και αβαθές, σύμφωνα με τον Michiel,¹⁰¹ αναφέρεται ότι, όταν ο στόλος αγκυροβόλησε εκεί, προκειμένου να καλαφατιστούν τα πλοία, αλιεύτηκαν μεγάλες ποσότητες ψαριών για τη διατροφή των πληρωμάτων.¹⁰² Εάν ληφθεί υπόψη το κτηματολόγιο Particolare, το ιχθυοτροφείο είχε συντελέσει στην ανάπτυξη του οικισμού, αφού στην είσοδό του (*bocha della peschiera*) απεικονίζεται κρατική αποθήκη, άλλα οικοδομήματα και μία καθολική εκκλησία.¹⁰³ Όμως σε πηγές της εποχής, όπως στην Έκθεση του συνδίκου καταστιχωτή Marin Michiel¹⁰⁴ και στη «Breve descrizione del Regno di Morea»,¹⁰⁵ αναφέρονται μόνο οι εκμεταλλεύσεις του κόλπου του Ναυπλίου και του Δρεπάνου (*le peschiere di Trapano e quelle del porto di Romania*), ενώ αποσιωπώνται οι άλλες, προφανώς επειδή η παραγωγή τους ήταν μικρότερη.

Τελευταίο έμεινε το ζήτημα της συμβολής του ανθρώπινου παράγοντα στην οργάνωση και στην αποδοτικότερη διαχείριση των πλουτοπαραγωγικών πόρων. Σε κατάλογο (*rollo*) του 1698 έχουν καταχωριστεί τα ονόματα των εργατών ανά χωριό, όσων εργάστηκαν στις 10 Σεπτεμβρίου του ίδιου έτους στις αλυκές του Θερμησίου. Πρόκειται για 591 εργάτες που προέρχονταν από τα χωριά που βρίσκονταν βορειοδυτικά των αλυκών: Κρανίδι, Καστρί, Φούρνοι, Δίδυμα, Φανάρι, Δαμαλά, Λιγουριό κ.ά., καθώς και από τον Πόρο και τα Μέθανα. Η συγκέντρωσή τους δύσκολα επιτυχανόταν, καθώς κατοικούσαν σε ορεινά και δυσπρόσιτα για τους Βενετούς χωριά. Οι ίδιοι κρύβονταν, άλ-

98. Στο ίδιο, σ. 153.

99. E.B.E. / T.X.O., Αρχείο Nani, 3936, φ. 248r-v (17 Απριλίου 1704).

100. Davies, *ό.π.*, σ. 153, 154.

101. M.C.C., Miscellanea Provenienze Diverse, busta 697c, φ. 215r.

102. Davies, *ό.π.*, σ. 154.

103. Catastico Particolare, *ό.π.*, φ. 68v, 73v.

104. Λάμπρος, «Τα αρχεία της Βενετίας και η περί Πελοποννήσου έκθεσις του Μαρίνου Μικιέλ», *ό.π.*, σ. 213. Πρβλ. Τσελίκας, *ό.π.*, σ. 154.

105. Ντόκος, «Breve descrizione del Regno di Morea», *ό.π.*, σ. 121.

λωστε, επειδή δεν ήθελαν να εγκαταλείπουν κάθε καλοκαίρι τις αγροτικές εργασίες τους.¹⁰⁶ Διαπιστώνεται, επομένως, ότι η αξιοποίηση του αγροτικού και του φυσικού πλούτου, που ενδιέφερε τόσο πολύ τους Βενετούς, προϋπέθετε την αγγαρεία μεγάλου ποσοστού γηγενών.¹⁰⁷ Θα συμφωνήσουμε, επομένως, με πρόσφατες περιβαλλοντικές μελέτες που θεωρούν ότι τελικά η ανθρώπινη εργασία αποτελούσε τον «πολυτιμότερο πόρο».¹⁰⁸

106. A.S.V., Archivio Grimani dai Servi, b. 32, fasc. 85, φ. 411r-419r (4 Οκτωβρίου 1698). Πανοπούλου, «Αλυκές και παραγωγή αλατιού στην Πελοπόννησο», *ό.π.*, σ. 317-320.

107. Διεξοδικότερα για την πληθώρα των αγγαρειών που επιβλήθηκαν στους αγροτικούς πληθυσμούς βλ. Ντόκος, «Οι αστικές κοινότητες και οι αγγαρείες του δημοσίου», *ό.π.*, σ. 249-261.

108. Horden – Purcell, *ό.π.*, σ. 487.

ANGELIKI PANOPOULOU

THE *TERRITORIO* OF NAFPLIO: THE MANAGEMENT
OF AGRICULTURAL AND NATURAL RESOURCES
(LATE 17TH – EARLY 18TH C.)

The rural and urban landscape of the territory of Nafplio has been extensively studied, as two land registers preserved. Investigation however unpublished archival documents and also findings of archaeological surface surveys add more information mainly about the resources of the land and the sea.

The study examines the physical-geographical features of territory of Nafplio and the jurisdiction of Termis, which belonged to it, such as the climate, the rocky and forested mountains, and water currents. Forest timber for the shipbuilding and the fortifications exploited by exploited by the Venetians, while uncultivated scrublands were pastures for their cavalry.

The composition of the territory agricultural crops included fields, vineyards, olive groves, vegetable gardens and a wide variety of fruit and native trees. With our focus on the olive and the vine, we need to underline a significant increase of olive growing and viticulture in some areas of the territory, which is observed in those years.

The sea level produced a number of shallow lagoons along the coast of territory, in which operated many salt-works (Thermis, Vervoronda, Palaio-kastro), and were an ideal place for fishing. The Venetian interest focused mainly on the exploitation of salt-works of Thermis, which employed about 500 workers-farmers in the area. Fishing Argolic Gulf conducted in five regions (Bay of Nafplio, Drepano, Salandi, Korakas and Kranidi). But from these more productive and therefore profitable for the public areas were the sea areas of Nafplio Bay and Drepano.

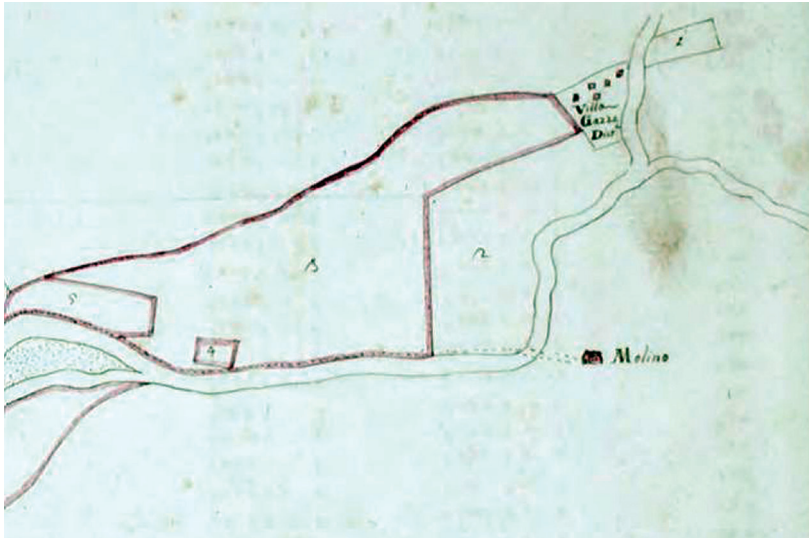
Παράρτημα εικόνων

Εικ. 1: Βουνά – βοσκότοποι στο χωριό Κατσίγκρι (ΚΕΜΝΕ Ακαδημίας Αθηνών, Catastico Particolare, φ. 63v-64r).

Εικ. 2: Οι προσχώσεις του ποταμού Ράδου (ΚΕΜΝΕ Ακαδημίας Αθηνών, Catastico Particolare, φ. 110v-111r).

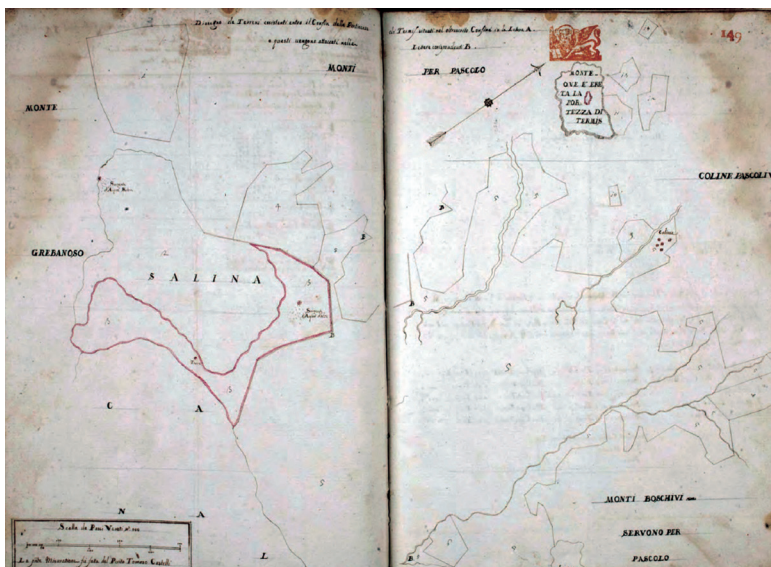

Εικ. 3: Υδρόμυλος κοντά στον ποταμό Ράδο (ΚΕΜΝΕ Ακαδημίας Αθηνών, *Catastico Particolare*, φ. 112r).

A. de Stadt. B. het Casteel. D. het Casteel der grieken. E. S. Maria del Grotta. F. S. Thodaro. G. den Bergh Palamido.
Caf. de Boudier. Del. 17

Εικ. 4: Οι ανεμόμυλοι του Ναυπλίου: J. Peeters, *Description...*, ca. 1690 (Αφροδίτη Κούρια, *Το Ναύπλιο των περιηγητών / The Nauplion of the Foreign Travellers*, Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος Α.Ε., Αθήνα 2007, σ. 60, αρ. 27).

Εικ. 5: Η αλυκή του Θερμησίου (ΚΕΜΝΕ Ακαδημίας Αθηνών, Catastico Particolare, φ. 148v-149r).

Εικ. 6: Οι αλυκές του Παλαιόκαστρου το 1698 σε σχέδιο του μηχανικού Bortolo Carmoi (A.S.V., Senato Mar, Filza 746).